

על שילשים ועל ריבעים

בתורה ישנה לכאורה סתירה יסודית. מצד אחד, ב"שלוש-עשרה מידות" נאמר כי ה' הוא א-ל "רחום וחנון, ארך אפים ורב חסד ואמת... ונקה לא ינקה; פקד עון אבות על בנים ועל בני בנים על שלשים ועל רבעים" (שמות לד, ז). משמע, צאצאים משלמים על חטאי אבותיהם. מנגד, בפרשת השבוע שלנו נאמר במפורש ההפך: "לא יומתו אבות על בנים, ובנים לא יומתו על אבות; איש בחטאו יומתו" (דברים לד, טז). ציווי זה אף חוזר ומצוטט בספר מלכים, בעניין המלך אמציה בן יואש שנהג על פיו:

"ויהי כאשר חזקה הממלכה בירו ויך את עבדיו המכים את המלך אביו, ואת בני המכים לא המית, ככתוב בספר תורת משה אשר צוה ה' לאמר: לא יומתו אבות על בנים, ובנים לא יומתו על אבות, כי אם איש בחטאו יומת [כתוב: ימות]" (מלכים ב' יד, ה-ו).

אפשר ליישב את הסתירה בפשטות. בדיני שמיים, בצדק האלוהי, ה' אכן פוקד עוון אבות על בנים. המצווה בספר דברים, לעומת זאת, מכוונת לשופטים בשר ודם. איך יכולים בני תמותה לדעת באיזו מידה מושפע פושע מאבותיו, או משפיע על צאצאיו? אין

שיג ושיח - הרב יונתן זקס

לו לדיין אלא מה שעניו רואות. לכן, מבחינת הדין הפלילי, הפושע אשם, ורק הוא; לא אלה שאולי עיצבו את אופיו.

ובכל זאת, העניין איננו כה פשוט. ירמיהו ויחזקאל, שני הנביאים הגדולים של גלות בבל, מציגים שוב את עיקרון האחריות האישית. שניהם תוקפים משל נוקב שהיה כנראה נפוץ בימיהם - "אבות אכלו בוסר ושיני בנים תקהינה". ירמיהו אומר:

בְּיָמֵים הָהֵם לֹא יֹאמְרוּ עוֹד "אָבוֹת אָכְלוּ בֶסֶר וְשָׁנֵי בָנִים תִּקְהִינָה", כִּי אִם אִישׁ בְּעוֹנוֹ יָמוּת: כָּל הָאָדָם הָאֵכֵל הַבֶּסֶר תִּקְהִינָה שָׁנָיו. (ירמיה לא, כח-כט).

ויחזקאל -

וַיְהִי דְבַר ה' אֵלַי לֵאמֹר: מַה לָּכֶם אַתֶּם מְשָׁלִים אֶת הַמָּשָׁל הַזֶּה עַל אֲדַמַּת יִשְׂרָאֵל לֵאמֹר "אָבוֹת יֹאכְלוּ בֶסֶר וְשָׁנֵי הַבָּנִים תִּקְהִינָה"? חֵי אָנֹכִי, נָא אֵם ה' אֱלוֹהִים, אִם יִהְיֶה לָּכֶם עוֹד מָשָׁל הַזֶּה בְּיִשְׂרָאֵל. הֲזֶן כָּל הַנְּפֹשׁוֹת לִי הִנֵּה; כִּנְפֵשׁ הָאֵב וְכִנְפֵשׁ הַבֶּן - לִי הִנֵּה. הַנְּפֵשׁ הַחַטָּאת הִיא תָמוּת. (יחזקאל יח, א-ד).

הנביאים אינם מדברים על סדרי הדין בבית המשפט ועל אחריות פלילית. הם מדברים על דרכי הצדק והמשפט של אלוהים. הם נותנים לעם תקווה באחת מנקודות השפל בהיסטוריה היהודית: חורבן ממלכת יהודה ובית המקדש הראשון בידי הבבלים. העם, היושב ובוכה על נהרות בבל, כבר שכח אולי את התקווה. גולי בבל נידונו על חטאי אבותיהם, שדרדרו את העם אל המצוקה הנואשת הזו, ונראה היה כי גלותם תימשך עוד דורות רבים,

עד אין קץ. "יבשו עצמותינו ואבדה תקנתנו", מצטט ה' את הגולים באוזני יחזקאל בחזון העצמות היבשות (יחזקאל לז, יא). יחזקאל וירמיהו לחמו נגד הייאוש הזה. עתידו של העם, אמרו, נתון בידיו. אם ישוב אל ה', ה' ישיבו אל ארצו. בני הדור הזה לא יישאו את אשמת אבותיהם. שיני הבנים לא תקחינה מבוסר החטא שאכלו האבות.

ואם כן, חזרה קושייתנו למקומה: איך מתיישבים דברי ירמיהו ויחזקאל עם האמור כי"ג המידות, שה' פוקד עוון אבות על בנים? חז"ל הבחינו בכך, ותשובתם מרחיקת לכת: על פי התנא רבי יוסי בר חנינא, "ארבע גזירות גזר משה רבנו על ישראל, באו ארבעה נביאים וביטלו" – וזו אחת מהן: "משה אמר 'פקד עון אבות על בנים', בא יחזקאל וביטלה: 'הנפש החטאת היא תמות'".¹ הנביאים ביטלו אחת מי"ג המידות!

חז"ל נשאו את דגל האחריות האישית. הם דחו את האפשרות שצאצאיו של חוטא ייענשו בגללו, אפילו בידי שמיים. לכן פירשו מחדש כל פסוק המעורר רושם הפוך. עמדתם העקרונית היא שהפסוק "פקד עון אבות על בנים" נוגע לבנים "שאוהזין מעשה אבותיהם בידיהם", כלומר חוטאים גם הם.² במקומות שהמקרא מספר בהם על מקרים שילדים הוענשו בהם יחד עם הוריהם, או חז"ל מפרשים כי היה בידי הילדים למחות כלפי אבותיהם, או אף להצילם מן החטא, אך הם לא מחו. וכדברי הרמב"ם, "כל שאפשר בידו למחות ואינו ממחה, הוא נתפס בעוון אלו כולם שאפשר לו למחות בהן".³

האם, אם כן, רעיון האחריות האישית איחר להגיע ליהדות – כטענתם של כמה חוקרים? נראה מאוד שלא. כבר במחלוקת קורח, כשה' איים לכלות את עדת בני ישראל כולה, אמרו לו

משה ואהרן: "האיש אַחַד יַחַטָּא וְעַל כָּל הָעֵדָה תִּקְצָף?" (במדבר טז, כ). כאשר החלה מגפה בעם בעקבות חטא המפקד של דוד, התפלל דוד לה': "הִנֵּה אָנֹכִי חָטָאתִי וְאָנֹכִי הֶעֵינִי, וְאַלֶּה הַצֵּאֵן מִי עֲשׂוּ? תִּהְיֶינָא יָדְךָ בִּי וּבְכִיִּית אָבִי" (שמואל ב' כד, יז). עיקרון האחריות האישית הוא עיקרון בסיסי ביהדות, כמו גם ביתר תרבויות המזרח הקדום.⁴

נראה כי לא התפתחות היסטורית לפנינו, אלא שתי דרכי הסתכלות על האחריות האישית: פלילית – ומוסרית. מבחינה משפטית, רק הפושע אחראי למעשהו. אך התורה מבקשת לומר לנו שאנחנו שומרי אחינו; יש לנו אחריות כהורים, כשכנים, כבני-עיר, כאזרחים, כבני-ברית. כולנו אחראים לבריאותה הרוחנית והמוסרית של החברה. "כל ישראל ערבים זה בזה", אמרו חז"ל. אחריות משפטית היא דבר אחד, והוא קל להגדרה. אבל אחריות מוסרית היא דבר רחב הרבה יותר, ומתוך כך גם מטושטש יותר. כדברי הרמב"ם על מצוות התוכחה: "ואין ראוי שיאמר, 'אחר שאני לא אחטא, אם יחטא אחר זולתי מה לי עם אלוהיו?'. זה הפך התורה".⁵

בייחוד נכון הדבר באשר ליחסי הורים וילדים. אברהם אבינו נבחר, אומרת התורה, "לְמַעַן אֲשֶׁר יִצְוֶה אֶת בְּנָיו וְאֶת בֵּיתוֹ אַחֲרָיו וְשָׁמְרוּ דְרָכָה" לַעֲשׂוֹת צְדָקָה וּמִשְׁפָּט" (בראשית יח, יט). חובת ההורים לחנך את ילדיהם היא מאבני היסוד של היהדות. היא מופיעה בשתיים משלוש הפרשיות של קריאת שמע, ובקטעים המצוטטים בחטיבת ארבעת הבנים בהגדה של פסח. על פי הרמב"ם, אחד מארבעת העוונות הגדולים, אלה שהחוטא בהם "אין הקדוש ברוך הוא מספיק בידו לעשות תשובה, לפי גודל חטאו", הוא עוונתו של "הרואה בנו בתרבות רעה, ואינו ממחה בידו". זאת כי "הואיל ובנו ברשותו, אילו מיחה בו היה פורש"

מהתרבות הרעה. על כן, האב נחשב כאילו "החטיא אותו" באופן פעיל.⁶

וזהו הקול הקורא אלינו משלוש עשרה המידות. אין לנו אחריות פלילית לא לחטאי הורינו ולא לחטאי ילדינו. אבל במובן עמוק יותר, אמורפי יותר, למעשינו ולאורחות חיינו יש השפעה על בנינו, וגם על נכדינו ועל נינינו.

ההשפעה הזו תוארה לאחרונה באופן מטלטל במיוחד בספריהם של שניים מהמבקרים החברתיים המעמיקים ביותר בארצות הברית: צ'רלס מאריי ממכון אנטרפרייז ורוברט פאטנם מאוניברסיטת הארוורד. למרות השוני העצום בין גישותיהם הפוליטיות, מאריי בספרו 'מתפרקים' (Coming Apart) ופאטנם בספרו 'הילדים שלנו' (Our Kids) משמיעים נבואת זעם כמעט זהה בדבר האסון החברתי שבדרך. לדעת פאטנם, "החלום האמריקני נתון במשבר". לדעת מאריי, התפצלות החברה האמריקנית לשני מעמדות שיכולת הניידות ביניהם פוחתת והולכת "תשים קץ למה שעשה את אמריקה לאמריקה".

תמצית טענתם היא שבנקודה מסוימת, בשלהי שנות החמישים או בתחילת שנות השישים, שורה ארוכה של מוסדות חברתיים ושל קודים מוסריים החלה להתפורר. חל פחות בערכם של הנישואים. משפחות החלו להתפרק. יותר ויותר ילדים גדלו בלי קשר איתן עם הוריהם הביולוגיים. צורות חדשות של עוני בקרב ילדים החלו להופיע, ונפוצו תחלואים חברתיים כגון התמכרות לסמים ולאכזריות, הריונות של נערות, עבריינות נוער ואבטלה בשכונות של בעלי הכנסה נמוכה. המעמדות הגבוהים נחלצו עם הזמן מן הסכנה, ושם עוסקים במרץ בהכשרת הדור הצעיר להישגיות – בשעה שבצד האחר של הקשת החברתית

גדלים הילדים בלי תקווה של ממש לחינוך טוב, להתקדמות בחברה ולהצלחה מקצועית. החלום האמריקני של הזדמנות לכולם מתבלה והולך.

ההתפתחות הזו טרגית, מפני שלרגע שכחו הבריות את האמת שמלמד אותנו התנ"ך – שמה שאנחנו עושים משפיע לא רק עלינו. הוא ישפיע על ילדינו, עד דור שלישי ורביעי. אפילו גדול הליברטריאנים בעת החדשה, הפילוסוף ג'ון סטיוארט מיל, כתב: "עצם גרימת קיומו של בן-אנוש היא אחת מהפעולות האחריות ביותר במעגל חייהם של בני האדם. לקבל על עצמך אחריות זו – להעניק חיים שיוכלו להיות קללה או ברכה – אלא אם יהיו לוולד לפחות הסיכויים הרגילים לקיום רצוי, הרי זה פשע נגד אותו יצור".⁷

אם איננו משמשים הורים טובים לילדינו, אולי אין לנו אחריות פלילית, אך בני הדור הבא – שלנו ושל החברה כולה – ישלמו את המחיר. עווננו ייפקד עליהם.

1. תלמוד בבלי, מכות כד ע"א.
 2. תלמוד בבלי, ברכות ז ע"א; סנהדרין כז ע"ב.
 3. רמב"ם, משנה תורה, הלכות דעות ו, ז.
 4. ראו יחזקאל קאופמן, תולדות האמונה הישראלית, ירושלים ותל אביב: מוסד ביאליק ודביר, כרך ב, פרק יט: תורת הגמול.
 5. רמב"ם, ספר המצוות, מצוות עשה רה.
 6. רמב"ם, משנה תורה, הלכות תשובה ד, א.
 7. ג'ון סטיוארט מיל, על החירות, מאנגלית: אהרן אמיר, ירושלים: שלם, 2006, עמ' 129.